

Muzułmanki w ruchu narodowym Tatarów krymskich od końca XIX wieku. Narodziny aktywizmu kobiet, rola historyczna i pozycja społeczna

Nedim Useinow <https://orcid.org/0000-0003-1566-390X>

Zakład Islamu Europejskiego
Wydział Orientalistyczny
Uniwersytet Warszawski
e-mail: n.useinow@uw.edu.pl

Abstract

Muslim Women in the National Movement of Crimean Tatars since the Late Nineteenth Century. The Birth of Women's Activism, Their Historic Role and Social Position

The socio-political movement of Crimean Tatars since the second half of the nineteenth century, aiming for political and territorial autonomy in Crimea, is traditionally associated with the name of its iconic leader Mustafa Dzhemilev. Meanwhile, a closer look at the nation's struggle to reach its goals allows us to also see the role of women by no means reduced to the function of mothers and wives of activists. Examples can be drawn from the dawn of the movement to the present day, describing the profiles of prominent female figures whose socio-political activities have influenced the formation of the modern national and religious identity of Crimean Tatars. This publication presents a description and analysis of the role women played in the history of the nation during its independence movement. Using the example of outstanding silhouettes, the author demonstrates that Crimean Tatar women activists often performed key tasks at the most decisive moments of history, which in no small measure influenced the relatively high position of Muslim women in the social hierarchy of the nation.

Keywords: Crimean Tatars, religious identity, national movement, female activism, Muslim women
Słowa kluczowe: Tatarzy krymscy, tożsamość religijna, ruch narodowy, aktywizm kobiecy, mu-
zułmanki

Po zamachach terrorystycznych w Nowym Jorku we wrześniu 2001 roku w Europie i na świecie dynamicznie rozpowszechniał się stereotyp islamu jako agresywnej religii nastawionej na konfrontację z innymi wyznaniami. Jednocześnie w opinii publicznej wielu krajów zachodniej półkuli utrwalalo się wyobrażenie kobiety muzułmańskiej jako podporządkowanej mężowi gospodyni domowej, której zadania polegają na opiekowaniu się dziećmi i spełnianiu obowiązków rodzinnych. Przekaz medialny od lat przyczynia się bowiem do wzmocnienia niekorzystnego wizerunku kobiety w islamie, rzutując także na postrzeganie imigrantów z krajów muzułmańskich i prowokując napięcia społeczne czy religijne. Tymczasem muzułmanie trwale wpisali się w krajobraz europejskich krajów nie tylko w roli uchodźców i ich potomków, lecz także jako autochtoni. Po przykłady można sięgnąć między innymi na Bałkanach, przyglądając się sytuacji Boszniaków, Albańczyków czy Kosowian, a także społeczności Tatarów krymskich.

Ci ostatni są przedmiotem analizy w niniejszym opracowaniu, w którym autor stara się opisać zmiany w postrzeganiu roli i statusu kobiet muzułmanek w ruchu narodowym od końca XIX wieku do czasów obecnych. Omawia dostępną publicystykę (periodyki, czasopisma internetowe, publikacje w sieciach społecznościowych), teksty naukowe i wybrane dzieła literatury pięknej. Są wśród nich archiwalne numery czasopisma „Terciman” (pol. „Tłumacz”), gazet „Qırım” (pol. „Krym”), „Yanı Dünya” / „Lenin Bayragı” (pol. „Nowy Świat” / „Sztandar Lenina”)¹, „Yıldız” (pol. „Gwiazda”) i czasopisma etnograficzno-kulturalnego „Qasevet” (pol. „Tęsknota”). Ważnymi źródłami są także eseje Ismaila Gasprinskiego, wspomnienia i korespondencje jego córki Szefikii, a także numery pisma naukowo-popularnego „Nenkedzan” (krt. „Nenkecan”), na łamach którego ukazują się teksty o problematyce kobiecej. Wykorzystano także prace historyczki Gulnary Bekirowej, badającej dzieje społeczności krymskotatarskiej w XX wieku. W swojej monografii zatytułowanej *Tatarzy krymscy 1941–1991*² badaczka poświęca znaczące fragmenty tekstu opisowi roli aktywistek krymskotatarskich w ruchu narodowym, kreśląc sylwetki najważniejszych postaci. Innym źródłem jest zbiór biografii krymskotatarskich pisarzy autorstwa Zakira Kurtnezira³, w którym przedstawia on sylwetki wybitnych i zasłużonych dla narodu kobiet intelektualistek. Warto odnotować również podręcznik historii Krymu i Tatarów krymskich, opracowany przez zespół autorów ukraińskich: Gulnarę Bekirową, Andrija Iwańca, Julię Tyszczenko, Serhija Hromenkę oraz Bekira Ablajewa⁴. Książka stanowi usystematyzowany opis dziejów półwyspu i jego tatarskich mieszkańców od niemal zarania dziejów do aneksji Krymu w 2014 roku, a w poszczególnych rozdziałach zamieszczone są opisy procesu emancypacji kobiet muzułmanek poprzez udział w krymskotatarskim ruchu narodowym.

¹ Gazeta założona w 1918 roku. Do 1991 wydawana była pod nazwą „Lenin Bayragı”, następnie zmieniła nazwę na „Yanı Dünya”.

² Zob. G. Bekirowa, *Krymskije tatory 1941–1991 (opyt politiczeskoj istorii)*, t. 1, Simferopol 2008.

³ Zob. Z. Kurtnezir, *Kyrymtatar ediplery. Omjur we jaratydzylyklary akkynda kyska malumatlar*, Akmesdżyt 2017.

⁴ Zob. G. Bekirowa et al., *Istorija Krymu ta kryms'kotatars'koho narodu. Nawczalnyj posibnyk*, Kyjiw 2020.

Jeśli chodzi o analizę narodzin aktywizmu kobiecego pod koniec XIX wieku, nie sposób pominąć rozdział w biografii wybitnego działacza krymskotatarskiego Nomana Czelebidżichana, autorstwa pisarza i publicyisty Junusa Kandyma. W tej wydanej po ukraińsku książce, którą zatytułowano *Nie zarośnie trawą pole boju*, Kandym w jednym z rozdziałów omawia aktywizm kobiecy w ruchu krymskotatarskim. W rozdziale o podniosłym tytule *Podmucha wolności* autor między innymi zwraca uwagę na złe położenie kobiet i podporządkowany woli mężczyzny status muzułmanki w rodzinie krymskotatarskiej przed 1917 rokiem⁵.

Niniejsze opracowanie czerpie z biografii i dorobku także innych współczesnych badaczek krymskotatarskich, jak Ranetta Gafarowa (materiały seminarium pt. *Religijność i polityczność Tatarów krymskich w warunkach obywatelskiej walki o przetrwanie wspólnoty*, w których badaczka analizuje kształtowanie się tożsamości religijnej pod wpływem procesów historycznych)⁶ i Elmira Muratowa (m.in. rozdział w monografii zbiorowej, zatytułowany *Dyskurs islamu tradycyjnego na poradzieckim Krymie*⁷ oraz publikacja wyników badań socjologicznych pt. *Tatarzy krymscy w warunkach transformacji przestrzeni politycznej*⁸). W swoich tekstach Muratowa między innymi opisuje miejsce religii oraz postrzeganie roli kobiety w życiu społeczności, odnotowując rosnącą liczbę postulatów emancypacji muzułmank. Na uwagę zasługują i także zostały wykorzystane w niniejszym opracowaniu dwa teksty, w języku ukraińskim autorstwa Natalii Malinowskiej o tytule *Urywki z historii Tatarów krymskich w procesach narodotwórczych w latach 1905–1917. Analiza genderowa upamiętnienia w Ukrainie*⁹ oraz tej samej badaczki po polsku, opublikowany w „Przeglądzie Tatarskim” pod tytułem *Równe prawa krymskich Tatarów*¹⁰. W obydwu artykułach autorka przedstawia sylwetki kobiet – delegatek tatarskiej Konstytuancy w 1917 roku, opisując na przykładzie ich działalności narodziny aktywizmu muzułmank w łonie ruchu narodowego na przełomie XIX i XX wieku.

W pierwszej części opracowania przeanalizowano rozwój aktywizmu kobiecego w okresie od przewrotu bolszewickiego do deportacji stalinowskiej. W kolejnej autor skupił się na przedstawieniu sytuacji kobiet muzułmank w latach powojennych,

⁵ J. Kandym, *Ne zaroste trawoju pole boju*, Icznia 2017, s. 197.

⁶ Zob. R. Gafarowa, „Religijność i polityczność krymskich tatar w usłowijach nienasilstwiennoj bor’by pa graždanskoje samosochranienije” (lekcja online), Institute of Knowledge Integration, 18.05.2022, <https://ikiacademy.org/webinarpost/87> [dostęp: 18.05.2022]. Materiał opublikowany także na stronie YouTube: <https://www.youtube.com/watch?v=aCCi4CJR0OQ> [dostęp: 18.05.2022].

⁷ E. Muratowa, *Dyskurs „tradycyjnego islamu” w postsowieckim Krymie*, [w:] *Islam, injejuszczyj mirnuju i dobruju susznost’*. *Dyskurs o tradycionnom islamie w srede tiurok-musulman jewropiejskoj czasti Rossiji i Kryma*, R. Bekkin (red.), s.l. 2021, s. 241–273.

⁸ Zob. E. Muratowa, L. Diulberowa, A. Apselamowa, *Krymskije tatarj w uslowijach trtransformacii političeskogo prostranstwa. Cennosti. Problemy. Perspektiwy*, Simferopol 2020 (kopia cyfrowa opracowania w posiadaniu autora).

⁹ N. Malynows’ka, *Urywki z istoriji kryms’kich tatarok u naciotwórczych procesach Krymu 1905–1917 rokiw: gendernyj analiz komemoracij w Ukraini*, [w:] *VI Wseukrains’ka naukowo-praktyczna konferencija «Polityka pam’ati w teoretycznomu ta praktycznomu wymirach»*, Riwne 4–5 trawnia 2019, s. 1–5, https://eprints.oa.edu.ua/7699/2/Malynowska_N.pdf [dostęp: 18.05.2022].

¹⁰ N. Malynowska, *Równe prawa krymskich Tatarów*, „Przegląd Tatarski” 2020, nr 1 (45), s. 26–29, https://www.academia.edu/42556233/R%C3%B3wne_prawa_krymskich_tatarok [dostęp: 18.05.2022].

kiedy na samotne barki żon i matek spadł ciężar przetrwania głodu i innych wyrzeżeń. Wreszcie część ostatnia, czwarta, poświęcona została analizie sytuacji krymskich Tatarek po repatriacji na Krym i ich wkładu w odbudowę życia w ramach rzeczywistości ukraińskiej, a także sytuację po rosyjskiej aneksji z 2014 roku.

Tekst ten jest pierwszym naukowym opracowaniem tematu w języku polskim, dlatego niektóre zagadnienia z konieczności zostały potraktowane skrótowo.

Kształtowanie się tradycji aktywizmu kobiecego na przełomie XIX i XX wieku

Narodziny chłopca to narodziny mężczyzny,
narodziny dziewczynki to narodziny narodu¹¹
(przysłowie ludowe)

Początki aktywizmu kobiecego w ruchu społeczno-kulturowym i politycznym Tatarów krymskich sięgają końca XIX wieku i wiążą się z działalnością Ismaila Gasprinskiego, prekursora idei oświecenia¹² muzułmańskich społeczności ('džadidyzm')¹³ w Imperium Rosyjskim, który w latach 1883–1918 wydawał na Krymie tureckojęzyczną gazetę „Terciman” (pol. „Tłumacz”)¹⁴. Jego córka, Szefika Gasprinska, była redaktorką naczelną czasopisma „Alem-i Nisvan” (pol. „Świat Kobiety”)¹⁵, a później – jedną z pierwszych kobiet w Europie wybranych do parlamentu; był to parlament Krymskiej Republiki Ludowej (1917–1918)¹⁶. Potrzeba stworzenia osobnego pisma dla kobiet w ówczesnej wspólnocie muzułmańsko-krymskotatarskiej zaistniała w wyniku rosnącego zainteresowania czytelniczego artykułami o tej tematyce na łamach „Tłumacza”, na które uwagę zwróciła żona Gasprinskiego, Zehra Akczurina-Gasprinska. Wzrost czytelnictwa wiązał się z wprowadzeniem pewnych wolności i praw na fali przeobrażeń rewolucyjnych z lat 1905–1907 w samej Rosji¹⁷. „Alem-i

¹¹ Wszystkie tłumaczenia własne.

¹² Swoje refleksje na temat potrzeby oświecenia ludów muzułmańskich Imperium Rosyjskiego Gasprinski przedstawił w esejach *Русское мусульманство. Мысли, заметки и наблюдения* (pol. *Rosyjscy muzułmanie. Rozmyślenia, notatki i obserwacje*. Zob. I. Gasprinskij (Gasprały), *Iz nasledija*, Simferopol 1991, s. 22–50); oraz *Русско-восточное соглашение. Мысли, заметки и пожелания Исмаила Гаспринского* (pol. *Rosyjsko-wschodnie porozumienie. Rozmyślenia, notatki i rekomendacje Ismaila Gasprinskiego*. Zob. *ibidem*, s. 51–65).

¹³ Zob. A. Stopczyński, *Džadidyzm i reforma szkolnictwa muzułmańskiego w Rosji na przełomie XIX i XX wieku*, „Studia Orientalne” 2020, nr 2 (18), s. 138–154, <https://doi.org/10.15804/so2020210> [dostęp: 23.02.2022].

¹⁴ Więcej o Gasprinskim zob. S. Gafarow, *Ismail Bej gasprinskij. Ajaty we faalijeti*, Simferopol 2017.

¹⁵ Zob. J. Kosenko, „Alem-i nisvan” – pierwszy żeński turko-musulmański żurnal w mirie, „Islam. plus”, 25.12.2013, <https://islam.plus/ru/civilizaciya/history/alem-i-nisvan-pervyi-zenskii-turko-musulmanskii-zurnal-v-mire> [dostęp: 13.06.2022].

¹⁶ Zob. A. Irwanets', A. Kogut, *Kryms 'kotatars'kyj nacjonalnyj ruch u 1917–1920 rr: za archiwamy komunistycznych specszub*, Kyjiw 2019, s. 4–431.

¹⁷ G. Bekirowa *et al.*, *op. cit.*, s. 85.

Nisvan” ukazywała się z przerwami w latach 1906–1911 i była pierwszą na świecie muzułmańską gazetą tureckojęzyczną, w całości poświęconą sprawom kobiet¹⁸.

Kiedy w 1917 roku Tatarzy podjęli próbę utworzenia własnego państwa, Gasprińska, córka, została jedną z czterech muzułmanek wybranych na narodowy Kurułtaj, czyli Konstytuante (na 77 delegatów)¹⁹. Co prawda KRL przetrwała zaledwie kilka miesięcy, od listopada 1917 do marca 1918 roku, ale reprezentując głos kobiet w parlamencie i rządzie, Gasprińska przyczyniła się do zagwarantowania niemających jeszcze wielu precedensów w Europie czynnego i biernego prawa wyborczego dla kobiet. Choć struktura społeczna Tatarów krymskich nadal była patriarchalna ze względu na kulturową peryferyjność oraz, częściowo, opór funkcjonariuszy religijnych (mułłów) wobec prób reformatorskich, w jej obrębie wytwarzała się przestrzeń do coraz większej emancypacji kobiet, co zbudowało fundament ich aktywnego udziału w ruchu narodowym po II wojnie światowej. Nie bez znaczenia były także procesy społeczno-polityczne (upadek Imperium Rosyjskiego i rewolucja bolszewicka) zachodzące w tamtym czasie na terenie całej Rosji. Na fali zmian z lat 1905–1917 w Rosji coraz większą popularność zyskiwały muzułmańskie ruchy kobiece dążące między innymi do likwidacji przywilejów opartych na płci, zagwarantowania dostępu do edukacji świeckiej oraz czynnego udziału kobiet w życiu politycznym. Na Krymie ruch muzułmanek wpisywał się zatem w trend ogólnorosyjski, ale miał dodatkową cechę wyróżniającą. Inspirował się bowiem nie tylko ideami socjalistycznymi, głoszonymi przez środowiska robotnicze, ale miał wyraźne zacięcie nacjonalistyczne, łącząc idee emancypacji kobiet z aktywnym zaangażowaniem w ruchu niepodległościowym. Jak wspominał Džafer Sejdamet, działacz niepodległościowy i minister spraw zagranicznych KRL:

bez wsparcia Muzułmańskiego Komitetu Wykonawczego²⁰ kobiety nie byłyby w stanie przezwyciężyć oporu sił konserwatywnych. Wsparcie było o tyle ważne, że umożliwiło powstającym w różnych miejscowościach półwyspu organizacjom kobiecym rozpoczęcie działalności w szkołach i przedszkolach, otworzyło przed nimi drzwi ruchu narodowego, partii politycznych, czasopism i teatru²¹.

Badacze dziejów tamtego okresu do największych osiągnięć krymskotatarskiej rewolucji, czyli zrywu niepodległościowego w latach 1917–1919, zaliczają między innymi organizację zgromadzenia narodowego i przyjęcie konstytucji, powołanie organów samorządu narodowego, demokratyzację życia społeczno-politycznego wspólnoty, sprzyjanie emancypacji kobiet oraz podniesienie ich pozycji społecznej²².

¹⁸ *Ibidem*.

¹⁹ Yunus Kandym pisze o 76 delegatach; zob. Y. Kandym, *1917 Kurultaj. O nasył ołhan edi (oczerk)*, „Jyldyz” 2017, nr 6 (240), s. 8–23. Z kolei Bekirowa i współautorzy podają liczbę 79 delegatów, por. Bekirowa *et al.*, *op. cit.*, s. 97.

²⁰ Krymski Muzułmański Komitet Wykonawczy – powstałe w marcu 1917 roku walne zgromadzenie organizacyjne muzułmanów Krymu, które miało być jednym z etapów na drodze do utworzenia parlamentu. Cieszył się oficjalnym uznaniem Rządu Tymczasowego Rosji. Komitet działał do czasu zwołania pierwszego Kurułtaju w grudniu 1917 roku w Baczysaraju.

²¹ C. Seydamet Kirimer, *Bazi Hatiralar (Dzienniki)*, „Emel”, Istanbul 1993, s. 167–168.

²² G. Berkirowa *et al.*, *op. cit.*, s. 108.

Rozwój nacjonalizmu krymskotatarskiego w okresie walki o niepodległość państwową został w dużej mierze zdeterminowany przez narodziny i charakter aktywizmu Tatarów muzułmanek na przełomie XIX i XX wieku. Czynny udział kobiet w wydarzeniach tamtego okresu przyczynił się w szczególności do zmian tożsamości religijnej narodu. Takie wzajemne oddziaływanie i inspirowanie się ruchów narodowego i kobiecego nie pozostało bez znaczenia dla przetrwania idei niepodległościowej, także po rosyjskiej wojnie domowej w latach 1917–1922, z której zwycięsko wyszli bolszewicy. Choć rozprawili się oni w brutalny sposób z przywódcami KRL na czele z muftim i szefem rządu Nomanem Czelebidżychanem, zmuszając Dżafera Sejdamera, Szefikę Gasprinską i innych przedstawicieli władz niepodległego państwa do emigracji, musieli liczyć się z silnym oporem Tatarów krymskich. W związku z tym, w 1921 roku została powołana Krymska Autonomiczna Socjalistyczna Republika Radziecka (KASRR), a do współtworzenia nowego rządu zaproszono przedstawicieli krymskich muzułmanów.

Komuniści, chcąc utrzymać kontrolę nad rozległym krajem zamieszkanym przez setki narodowości, ogłosili politykę ‘korenizacji’ (w przypadku Krymu popularnie zwaną ‘tatoryzacją’), czyli powrotu do korzeni. Polegała ona między innymi na zwiększeniu udziału miejscowej ludności i użycia języków lokalnych w sowieckim aparacie republik związkowych²³. Jednym z trwałych rezultatów tego procesu stało się na Krymie wzmocnienie świadomości narodowej, a także rozwój krymskotatarskich elit społeczno-kulturalnych, odzwierciedlony w zwiększającym się dorobku intelektualno-artystycznym oraz we wzmożonej aktywności politycznej, również z udziałem kobiet. Nie trwało to długo, gdyż nowa fala represji, zwiędzona w 1938 roku egzekucjami i deportacją ponad 40 przedstawicieli inteligencji, przerwała odrodzenie kulturowe i intelektualne Tatarów, a znaczna część kultury materialnej społeczności uległa zniszczeniu²⁴. Niemniej idee reformatorskie Gasprinskiego i udział organizacji kobiecych w ruchu niepodległościowym na przełomie XIX i XX wieku uwarunkowały dalszą emancypację muzułmanek połączoną z uznaniem roli kobiecego aktywizmu w ruchu narodowym Tatarów krymskich po II wojnie światowej.

Tatarki krymskie w ZSRR. Sylwetki przywódczyni muzułmańskich

Kolejnym niepomysłnym zwrotem w historii krymskich muzułmanów po represjach z lat 30. XX wieku stała się deportacja 18 maja 1944 roku, która skazała społeczność na 45 lat życia na zesłaniu w republikach Azji Centralnej i Uralu. Na rozkaz Stalina z Krymu wywieziono siłą wszystkich przedstawicieli tej grupy, czyli od około 180 do 200 tysięcy Tatarów²⁵. W tym czasie znakomita większość mężczyzn walczyła na

²³ S. Yekelchik, *Ukraine: Birth of a Modern Nation*, Oxford 2007, s. 136–142.

²⁴ B. Gubernskij, *Rasstriel 17 aprielja 1938 goda*, „Krym.Realii”, 20.04.2015, <https://ru.krymr.com/a/26967214.html> [dostęp: 20.06.2022].

²⁵ W źródłach spotkać można różne liczby deportowanych, wahające się od ponad 180 tys. do 194 300 osób; zob. O. Voytyuk, *Tatarzy krymscy. Sytuacja narodu w warunkach zmieniających się państwowości*, Białystok 2018, s. 192. Por. S. Chazbijewicz, *Awdet, czyli powrót. Walka polityczna Tatarów*

froncie w szeregach Armii Czerwonej, nieświadoma trwającego wysiedlenia. Największy ciężar pierwszych dni i tygodni życia na zesłaniu spadł więc na barki kobiet, musiały bowiem zatroszczyć się o wycieńczone i głodujące dzieci oraz starców²⁶.

Jednym z takich dzieci była siedmioletnia wówczas Ajsze Seitmuratowa. Po deportacji wraz z matką i szóstką rodzeństwa dorastała w uzbeckiej Samarkandzie. W 1958 roku zaczęła studiować historię na tamtejszym uniwersytecie, by po ukończeniu nauki pracować w lokalnej szkole. W wolnym czasie gromadziła materiały o Krymie i Tatarach krymskich, szczególnie interesowały ją świadectwa oporu przeciwko faszyzmowi. Jak przyznała we wspomnieniach, robiła to, by udowodnić, że jej pobratymców niesłusznie oskarżono o kolaborację z hitlerowcami. Doktorat chciała zrobić w Instytucie Historii Moskiewskiej Akademii Nauk, lecz mimo dobrych wyników egzaminów wstępnych ostatecznie nie została przyjęta ze względu na narodowość. Udało się dopiero za trzecim razem, choć studiów doktoranckich nie ukończyła w konsekwencji zaangażowania w ruch narodowy. W Taszkencie podjęła pracę w roli asystentki na miejscowym uniwersytecie, po czym zwrócił na nią uwagę jeden z działaczy krymskotatarskich i zaprosił na spotkanie. Podczas rozmowy z grupą osób przedstawiła w skrócie plan swoich badań nad udziałem rodaków w II wojnie światowej, a jej natchnione przemówienie zaskarbiło sympatię tatarskiej starszyny. Młodej aktywistce powierzono między innymi dostarczanie do Komitetu Centralnego KPZR w Moskwie petycji z żądaniem przywrócenia utraconych praw i cofnięcia decyzji o masowej wysyłce Tatarów z Krymu²⁷. Kiedy działacze ruchu dostrzegli w pracowitej nauczycielce zainteresowanie historią i inicjatywę, zwrócili się także o pomoc w zebraniu materiałów na temat weteranów wojny oraz członków sowieckiej partyzantki. Wkrótce Ajsze Seitmuratowa stała się rozpoznawalna wśród członków ruchu, między innymi dzięki uczestnictwu w akcjach protestacyjnych i wysyłaniu petycji. W związku z tą działalnością w jej mieszkaniu zaczęły się regularne przeszukania. Pierwszy areszt miał miejsce w 1966 roku, a oskarżono ją o powielanie oszczerstw na temat panującego ustroju. Zapadł wyrok skazujący – 2 lata w zawieszeniu. W 1971 roku została ponownie aresztowana i skazana na 3 lata pobytu w łagrach Mordowii²⁸ oraz relegowana z uczelni. Po zwolnieniu z więzienia została zmuszona do opuszczenia kraju pod groźbą nowego aresztowania. Wyjechała do USA, gdzie otrzymała status uchodźcy politycznego. Wkrótce podjęła pracę w „Głosie Ameryki” i prowadziła audycje w językach rosyjskim, uzbeckim oraz azerskim. Oprócz pracy w rozgłośniach radiowych Seitmuratowa uczestniczyła w międzynarodowych konferencjach dotyczących obrony praw człowieka na całym świecie, stając się niesłyszalnym dotąd głosem swoich rodaków na Zachodzie.

W posowieckiej już Ukrainie zaczęły powstawać liczne publikacje na temat tej weteranki ruchu narodowego Tatarów krymskich. Jedną z nich jest książka z zapisem

---

krymskich o zachowanie tożsamości narodowej i niepodległość państwa po II wojnie światowej, Olsztyn 2001, s. 98.

²⁶ G. Bekirowa, *op. cit.*, s. 95–100.

²⁷ Opracowano na podstawie: *The Tatars of Crimea. Return to the Homeland*, E.A. Allworth (red.), Durham–London 2008, s. 155–172.

²⁸ Mordowia to potoczna nazwa Mordwińskiej Autonomicznej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej, istniejącej w latach 1934–1993.

tekstowym 49 jej programów radiowych z czasów pracy w Radiu Wolna Europa, za-tytułowana „Przy mikrofonie Ajsze Seitmuratowa”. We wstępie do publikacji były dyrektor rosyjskiej redakcji tej rozgłośni, Mario Corti, nazywa krymskotatarską działaczkę ‘sprawiedliwą świata’, uzasadniając tę opinię jej gotowością do niesienia pomocy kosztem własnego dobra. W podobnym duchu wypowiada się historyczka Gulnara Bekirowa, która w eseju poświęconym Seitmuratowej wspomina, jak Elena Bonner pomogła jej w 1978 roku uzyskać pozwolenie na wyjazd do USA. Dżeppar Akimow, duchowy nauczyciel aktywistki, miał powiedzieć koleżance tuż przed wyjazdem, wspomina Bekirowa, że jeśli będzie to trudne, ma prawo „[...] nie zajmować się naszymi sprawami”, na co Ajsze odparła: „W takim razie po co wyjeżdżać?”²⁹

Jeden z rozdziałów monografii zbiorowej *The Tatars of Crimea* pod redakcją Edwarda Allwortha stanowi zapis rozmowy autora tekstu ze słynną aktywistką, w której streszcza ona losy swojej rodziny po deportacji i opowiada o późniejszych latach uczestnictwa w strukturach ruchu narodowego. „Siedmioro dzieci i moja mama mieszkaliśmy w jednym małym pokoju. Deportacja, choroby, głód i zimno nie pozwoliły mi, ani moim rówieśnikom w wieku szkolnym, na rozpoczęcie nauki w latach 1944–45” – wspomina³⁰.

Motyw samotnej walki matek o fizyczne przetrwanie w pierwszych dniach i miesiącach życia na obczyźnie często pojawia się w powojennych opowieściach mużłmańskich aktywistek. Opisy te utrwaliły się w pamięci wspólnoty jako świadectwo nie tylko cierpień i wyrzeczeń, lecz także niespotykanej dzielności kobiet, bez których naród nie przetrwałby w najtrudniejszych czasach. Tak wspomina Chalise Fattajewa z Symferopola w zbiorze wywiadów pt. *Deportacja Tatarów krymskich 18 maja 1944 r. Jak to było*: „[...] najtrudniejsze chwile wojny musiałyśmy przetrwać same – dwie kobiety i sześć dziewczynek – bez ojca i brata, którzy byli na froncie”³¹. Z kolei Serian Czelebi (mężczyzna, wtedy dziecko) mówi: „[...] o czwartej nad ranem do domu wtargnęli żołnierze z karabinami, kazali szybko się pakować. Mama zaczęła szukać zapalek, żeby chociaż zapalić lampę [...]. W wagonach towarowych było duszno, jedzenia brak. Na krótkich postojach mama szybko brała dwa głązy i rozpalala ogień, żeby upiec lepioszki”³². Takich wspomnień są dziesiątki, sama Ajsze Seitmuratowa niejednokrotnie podkreśla w swoich wypowiedziach znaczącą rolę kobiet w ruchu narodowym, wymieniając inne zasłużone działaczki.

Jedną z najstarszych weteranek ruchu społeczno-kulturowego Tatarów krymskich po II wojnie światowej była Wedżyje Kaszka. W działalność grup inicjatywnych włączyła się w latach 50. XX wieku, mieszkała wtedy z rodzicami w pobliżu Taszkentu. Chodziła na spotkania, na których dyskutowano o powrocie do ojczyzny. W jednym z wywiadów tak wspomina tamte czasy:

²⁹ Zob. N. Semena, *U mikrofona Ajsze Seitmuratowa: odna glawa iz istorii Radio Swoboda*, „Krym. Realii”, 11.07.2021, <https://ru.krymr.com/a/ayshe-seitmuratova-radio-svoboda-istoriya-krymskih-tatar/31352842.html> [dostęp: 12.07.2022].

³⁰ *The Tatars of Crimea...*, *op. cit.*

³¹ *Deportacija krymskich tatar. Kak eto bylo*, Simferopol 2008, s. 179. Zob. także: *Mayis 18 qadin taqdirinde (18 maja we wspomnieniach kobiet)*, „Nenkecan” 2019, nr 24, s. 16–22.

³² *Ibidem*, s. 189.

W 1956 roku, kiedy nadeszła pewna ‘odwilż’ (godzina policyjna nie była już tak dotkliwa), ludzie zaczęli domagać się możliwości powrotu na Krym. Na początku byłam temu przeciwna, niewiele wtedy rozumiałam. Mieliśmy dwa żelazne łóżka, nie można ich było zabrać ze sobą, a ja myślałam, że już nie znajdę takich samych, nie chciałam więc ich stracić. Mimo to chodziłam na spotkania, na których dyskutowano o powrocie na Krym. Okna zasłaniałymi kocami, że niby modlimy się w środku, a tak naprawdę zbieraliśmy podpisy pod kolejnymi petycjami³³.

Po 1967 roku, kiedy władze ZSRR uchwaliły dekret potępiający deportację (bez możliwości repatriacji), wraz z rodzicami przeprowadziła się na Krym, ale lokalni funkcjonariusze partyjni chcieli ją ponownie wysiedlić. Dzięki wstawiennictwu znanego sowieckiego dysydenta, Andrieja Sacharowa, rodzinie udało się dostać meldunek na półwyspie. Od tego czasu dom Wedżyje był miejscem tajnych zebrań stosunkowo nielicznej grupy innych krymskotatarskich aktywistów, którym udało się osiedlić w małej ojczyźnie. Razem domagali się zgody władz sowieckich na repatriację wszystkich Tatarów. Aktywistka uczestniczyła w większości akcji grup inicjatywnych, najczęściej w roli organizatorki. Jej energia udzielała się innym działaczom, którzy stawiali ją na równi z niekwestionowanym przywódcą ruchu, Mustafą Dżemilewem. „Kobieta symbol. Przywódca musi być silny, gdyż od niego zawsze oczekuje się więcej. A kobieta u ludów tureckich, u muzułmanów, zawsze była postrzegana przede wszystkim jako matka. Wedżyje zaś była kobietą, która walczyła o swój naród, była za to bardzo szanowana. Stała się niekwestionowanym symbolem walki o prawa człowieka, o powrót do historycznej ojczyzny”, mówił Said Ismagiłow, mufti Duchowego Zarządu Muzułmanów Ukrainy w jednym z wywiadów prasowych³⁴. Takich głosów jest więcej i dotyczą one nie pojedynczych aktywistek, lecz dziesiątków muzułmanek, wyłamujących się ze stereotypowego obrazu kobiety w islamie jako osoby niezaangażowanej w życie publiczne.

Warto omówić także sylwetkę Szefiki Konsul, znanej w środowisku dysydenckim obrończyni praw człowieka i zasłużonej aktywistki. Do ruchu narodowego dołączyła w latach 60. XX wieku, kiedy inni aktywiści tworzyli ‘grupy inicjatywne’ – nieformalne stowarzyszenia, mające na celu koordynację działań różnych ośrodków ruchu. W Samarkandzie działała potężna grupa, w skład której wchodził znani działacze, jak fizyk Rołan Kadyjew, dawny bolszewik i więzień obozów stalinowskich Bekir Umerow, poeta i więzień polityczny Idris Asanin oraz Ajsze Seitmuratowa. Zadania Szefiki Konsul skupiały się wokół produkcji i kolportażu do lokalnych ośrodków tzw. ‘samizdatu’. Były to głównie ulotki i materiały informacyjne, za przechowywanie których groził w tamtym czasie areszt i więzienie. W jej domu wielokrotnie dochodziło do rewizji, wraz z mężem Mustafą i innymi aktywistami często wzywana była na przesłuchania w siedzibie KGB. Już na Krymie, zmagając się w podeszłym wieku z chorobą, wypowiedziała słynny apel do młodzieży: „Dośpiewajcie pieśni, które my zaczęliśmy, przemierzcie ścieżki swojej ukochanej krainy, którymi nam nie wolno było chodzić, a co najważniejsze, dokończcie to, co my zaczęliśmy – odzyskajcie

³³ *Kto takaja Wedżyje Kaszka, kotoraja pogibła w Krymu?*, BBC News Ukraina, 23.11.2017, <https://www.bbc.com/ukrainian/features-russian-42103579> [dostęp: 11.07.2022].

³⁴ *Ibidem*.

naszą państwowość”³⁵. Powyższy cytat nie tylko ilustruje, że idee niepodległościowe są nadal pielęgnowane przez Tatarów krymskich, lecz ukazuje autorytet weteranki ruchu narodowego, której słowa są utrwalone w pamięci wspólnoty, cytowane na wiecach i powtarzane w wywiadach.

Pamięć o deportacji i tęsknota za ojczyzną trwały głównie w przekazach rodzinnych i literaturze samizdatu, gdyż państwowa cenzura w czasach komunizmu przeciwdziałała staraniom krymskotatarskiej starszyzny, by zaszcześcić u kolejnych pokoleń, urodzonych już na zesłaniu, pragnienie repatriacji na Krym. Jedną z najbardziej znanych postaci ruchu społecznego w schyłkowym okresie ZSRR była Lila Budżurowa, młoda poetka i dziennikarka, z której nazwiskiem wiąże się pewna epoka w rozwoju krymskotatarskiej publicystyki. Jej poezja polityczna wyraża cierpienie wspólnoty z powodu życia na obczyźnie, ale i uczucie urazy za niezasłużoną krzywdę. W niezwykle popularnym na przełomie lat 80. i 90. ubiegłego stulecia wierszu, zatytułowanym *Kiedy wrócimy do domu*, autorka opisuje głęboką traumę wszystkich pokoleń Tatarów i dodaje otuchy słowami „Kiedy wrócimy, a na pewno wrócimy! / Pewnego dnia spotkamy się na stepie lub w górach / I wesoło, przy muzyce, odprawimy żałobę / Po waszych rozkazach, po waszych pałkach”³⁶. Poetka oskarża także władzę sowiecką o niszczenie meczetów i użycie ich gruzów jako budulca chodników, co w kulturze islamu stanowi akt profanacji. Po wyliczeniu długotrwałych krzywd, autorka kończy wiersz następującymi słowami: „Miłość do Niej zachowaliśmy w naszych sercach! / Choć nie wszyscy pokonali tę drogę, / Lecz żaden nie wątpił w nasz powrót, / I spotkanie pod wspólnym niebem Ojczyzny!”³⁷. Warto dodać, że motyw nadziei, żywionej mimo wszystko, czerpanej z faktu życia na ojczystej ziemi, powtarza się w powojennej krymskotatarskiej poezji, stanowiąc wyraz przywiązania wspólnoty do Krymu.

W latach 90. XX wieku Budżurowa pracowała na Krymie w lokalnych i ogólnokrajowych mediach zarówno drukowanych, jak i cyfrowych. W roku 1991 została delegatką II Kurułtaju Tatarów krymskich, dwukrotnie wybierana do Medżlisu³⁸ oraz Rady Najwyższej Autonomicznej Republiki Krymu (ARK). Po aneksji przez Rosję w 2014 roku zaangażowała się w niesienie pomocy rodzinom ofiar represji politycznych i religijnych na Półwyspie Krymskim.

Do tego miejsca w opracowaniu przedstawiono kilka spośród kilkudziesięciu sylwetek krymskotatarskich dysydek, których działalność w latach 60.–80. XX wieku przyczyniła się do realizacji celów ruchu społeczno-kulturowego, dążącego do repatriacji na Krym i odbudowy utraconej autonomii politycznej. Autorytet i uznanie, jakie zaskarbiły sobie te osoby, w znacznym stopniu zmieniły postrzeganie roli kobiety w ramach muzułmańskiej wspólnoty o tradycyjnie patriarchalnym modelu życia.

³⁵ B. Gubernskij, *Pravozaszczytnica – krymskim tatarom: „Dobejtes’ vosstanowlienija gosudarstwiennosti!*, „Krym.Realii”, 18.02.2018, <https://ru.krymr.com/a/28316277.html> [dostęp: 12.07.2022].

³⁶ Zob. L. Budżurowa, *Kogda my wierniomsia!* („Kiedy wrócimy do domu!”), YouTube, 11.06.2014, <https://www.youtube.com/watch?v=IhHGJlt7fsw> [dostęp: 14.07.2022].

³⁷ *Ibidem*.

³⁸ Medżlis jest nieformalnym organem samorządu Tatarów krymskich, reprezentującym społeczność w dialogu z władzami Ukrainy. Po rosyjskiej aneksji w 2014 roku zdelegalizowany na Krymie przeniósł siedzibę do Kijowa.

Należy założyć, że wpływ na transformujący się obraz kobiety miały też wzorce czerpane od żyjących po sąsiedzku narodów słowiańskich, głównie Rosjan i Ukraińców, a także świecki charakter państwa ukraińskiego. Zjawisko to na Krymie częściowo wynika zatem ze względnej otwartości wspólnoty krymskotatarskiej na wpływy obcych kultur, zasadzającej się na udanej symbiozie tradycji religijnej ze świeckim charakterem ruchu narodowego, w którego obrębie wysoką pozycję zajmują kobiety.

Kobiety muzulmanki w życiu społeczno-kulturowym wspólnoty po repatriacji na Krym

Rozpad ZSRR otworzył przed Tatarami krymskimi drogę powrotną na Krym i zakończył trwający 45 lat etap ruchu narodowego. Po repatriacji, której największa fala przypadła na lata 1989–1992, działacze ruchu reaktywowali na półwyspie instytucje przedstawicielskie, wspomniani już Medżlis oraz Kurułtaj³⁹. Intensyfikacji aktywności politycznej towarzyszył proces odrodzenia kulturowego i intelektualnego. W Symferopolu w 1989 roku powstał teatr dramatyczny pod kierunkiem Zaremy Bilałowej, na którego deskach wystawiane są spektakle krymskotatarskich dramaturgów⁴⁰. Rok później został utworzony zespół taneczno-muzyczny Qırım⁴¹. W 2004 roku licencję uzyskała rozgłośnia radiowa Meydan⁴², a jej pierwszą i wieloletnią redaktorką naczelną była absolwentka dziennikarstwa na uniwersytecie kijowskim Nadżyje Femi. W 2006 roku grupa krymskotatarskich działaczy i przedsiębiorców założyła telewizję ATR⁴³, oferującą programy publicystyczne i rozrywkowe w trzech językach: krymskotatarskim, rosyjskim i ukraińskim. Dyrektorką generalną stacji przez wiele lat była Elzara Islamowa, lecz po wydarzeniach w 2014 roku zarówno radio, jak i telewizja przeniosły swoją działalność na kontynentalną Ukrainę, tracąc część personelu, który pozostał na Krymie. Obecnie jedną z najpopularniejszych dziennikarek nadającej z Kijowa telewizji jest prezenterka wiadomości Gulsum Haliłowa, doskonale władająca kilkoma językami, utalentowana prowadząca wiadomości i programów publicystycznych. Jej profil w sieci społecznościowej Twitter cieszy się rosnącą popularnością wśród tureckojęzycznej diaspory Tatarów krymskich⁴⁴.

Na rynku wydawniczym w latach 90. XX wieku i pierwszej dekady nowego stulecia również trwało ożywienie, stopniowo rosła liczba nowych czasopism i książek. Młodzi pisarze i pisarki rozwijali umiejętności, studiując między innymi filologię

³⁹ Kurułtaj jako organ przedstawicielski Tatarów krymskich pełni funkcję nieformalnego parlamentu, wybieralnego zgromadzenia. Wybrani na Kurułtaj delegaci uchwalają decyzje, za których implementację odpowiada Medżlis.

⁴⁰ Zob. informacje o teatrze, <http://kteatr.ru/o-teatre>.

⁴¹ Zob. stronę internetową zespołu muzyczno-tanecznego Qırım, <https://krim-gf.ru>.

⁴² Zob. stronę internetową rozgłośni, <http://meydan.fm/ua>.

⁴³ Zob. stronę internetową telewizji, <https://atr.ua>.

⁴⁴ Zob. profil Gulsum Haliłowej, który w chwili pisania artykułu miał ponad 480 tysięcy subskrybentów, <https://twitter.com/KhalilovaGulsum>.

krymskotatarską na dwóch uczelniach – Taurydzkim Uniwersytecie im. Wernadskiego⁴⁵ oraz Krymskim Inżynieryjno-Pedagogicznym Uniwersytecie w Symferopolu⁴⁶. Ta druga uczelnia stała się kuźnią tatarskich kadr pedagogicznych i twórczych, wśród których większość stanowiły kobiety⁴⁷. Wydawane były takie gazety, jak „Qırım”, „Avdet”, „Yanı Dünya” (nadal się ukazują, ale z różną regularnością), magazyn historyczno-etnograficzny „Qasevet” (od kilku lat niewznawiany). Pod koniec lat 90. XX wieku, dzięki wysiłkom nauczycieli i rodziców, udało się otworzyć na Krymie 15 szkół średnich z językiem krymskotatarskim jako wykładowym. Po 2014 roku w związku z przekształceniem systemu edukacyjnego na model rosyjski, większość szkół została *de facto* zlikwidowana, a nauczanie języka ojczystego dla dzieci krymskich muzułmanów stało się fakultatywne, a nie obowiązkowe, jak wcześniej w szkołach z krymskotatarskim językiem wykładowym⁴⁸. Od roku 1990 w Symferopolu funkcjonuje, kierowana przez Gulnarę Jahajewą, krymskotatarska biblioteka publiczna im. Ismaila Gasprińskiego, której zasoby liczą ponad 61 tysięcy pozycji drukowanych, z czego 16 tysięcy w języku krymskotatarskim⁴⁹. O rozwój czytelnictwa w języku ojczystym wśród najmłodszych pokoleń troszczy się Edije Muslimowa, redaktorka naczelna periodyku „Armancıq”⁵⁰ wydawanego nakładem zaledwie kilku tysięcy egzemplarzy ze względu na malejące zainteresowanie i kłopoty finansowe⁵¹.

Kobiety wzięły aktywny udział w rozwoju odradzających się na Krymie instytucji przedstawicielskich. Lila Budżurowa została wybrana jako delegatka w powszechnym głosowaniu w 1991 roku na drugim Kurułtaju, który wyłonił egzekutywę, Medżlis, powierzając jej odpowiedzialne funkcje reprezentacyjne i wykonawcze. W latach 1994–1998 Budżurowa sprawowała mandat deputowanej do regionalnego parlamentu, Rady Najwyższej ARK. Jest laureatką prestiżowych nagród państwowych, jak honorowe odznaczenie krymskiego parlamentu z 2000 roku i order „Za zasługi” III stopnia z roku 2015⁵².

⁴⁵ Po aneksji Krymu uczelnia przeniosła się na kontynentalną Ukrainę. Zob. stronę internetową uczelni, <https://tnu.edu.ua>.

⁴⁶ Po aneksji Krymu uczelnia została przemianowana na Krymski Uniwersytet Inżynieryjno-Pedagogiczny im. Fewziego Jakubowa, jej wieloletniego rektora. Zob. stronę internetową uczelni, <https://kipu-rc.ru>.

⁴⁷ Brak oficjalnych danych na temat dokładnego podziału absolwentów uczelni według płci. W 2012 roku podczas spotkania z grupą polskich badaczy z udziałem autora, rektor F. Jakubow poinformował, że większość absolwentów stanowią kobiety. Źródło: notatki z archiwum w posiadaniu autora.

⁴⁸ A. Trapezowa, *U Krymu zahyşylyşya tilky „şkoły dla kryms'kych tatar” – Umerow*, „Qırım News”, 1.09.2021, <https://qirim.news/novosti-uk/u-krymu-zalyşylyşya-tilky-şkoły-dlya-krymskyh-tatar-umerov> [dostęp: 12.09.2022]. O znaczeniu języka krymskotatarskiego dla podtrzymania tożsamości wspólnoty i potrzebie jego pielęgnowania Tatarzy krymscy mówią i piszą nieustannie od lat. Zob. B. Iljasowa, *Jyldyzymyşny parlatkan, şu džumleden, tildir*, „Qırım”, nr 43 (2174), s. 4; A. Adżyalijew, *Tuwhan Toprahymyşda ana tilimiz*, „Lenin Bayragı”, 31.05.1991, nr 63, s. 4.

⁴⁹ Zob. stronę internetową biblioteki, <http://gasprinskylibrary.ru>.

⁵⁰ Zob. stronę internetową biblioteki, <https://armancıq.ru>.

⁵¹ *Dietskij żurnal „Armanczyk” na grani zakrytija*, „Avdet”, 19.01.2019, <https://avdet.org/2019/01/19/detskij-zhurnal-armanchyk-na-grani-zakrytiya> [dostęp: 14.07.2022].

⁵² Zob. *Pro widznaczennia derżawnymy nahorodami Ukrainy z nahody Dnia żurnalista. Ukaz Prezydenta Ukrainy wid 05.06.2015*, 2015, nr 313, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/313/2015> [dostęp: 14.07.2022].

Budżurowa nie była jedyną kobietą muzułmanką, angażującą się od lat 90. XX wieku w ruch narodowy Tatarów krymskich. Jedną z prominentnych działaczek młodszego pokolenia jest Gajana Juksel, członkini Medżlisu i wieloletnia dyrektorka agencji prasowej „Qırım Haber Ayansı”, kilka lat temu przemianowanej w „Qırım News”⁵³. W swojej działalności publicznej w udzielanych wywiadach podkreśla znaczenie emancypacji kobiet dla podniesienia jakości ruchu narodowego. W jednej z rozmów z 2018 roku poruszyła temat reprezentacji kobiet w instytucjach przedstawicielskich, stwierdzając, że „Mamy nieporównywalnie mało kobiet [w instytucjach ruchu narodowego – NU]. Na 250 delegatek Kurułtaju, jeśli się nie mylę, było 38 kobiet, na 33 członków Medżlisu – tylko 4, w poprzedniej kadencji – 2. W Światowym Kongresie Tatarów Krymskich na 21 członków w Komitecie Wykonawczym są tylko 2 kobiety”. Krytyczną ocenę sytuacji popiera argumentem, że w czasie zrywu niepodległościowego 1917–1918 siedemdziesięciosiedmioosobowy Kurułtaj liczył cztery kobiety i podjął rewolucyjne na tamte czasy decyzje, które świadczyły o postępującej emancypacji kobiet w muzułmańskiej *ummie*⁵⁴ Krymu.

W tamtym brutalnym czasie, kiedy panował wojenny terror, a władzę zdobywano siłą, nasi przodkowie zademonstrowali najwyższy poziom demokracji. Prawa wyborcze, uczciwe głosowanie, inkluzywność na wszystkich szczeblach, możliwość udziału w wyborach przedstawicieli wszystkich narodowości, równość płci, czynne i bierne prawa wyborcze dla kobiet⁵⁵

– wylicza, apelując o częstsze sięganie po wzorce z przeszłości.

W 2014 roku Federacja Rosyjska dokonała zbrojnej agresji na Ukrainę i aneksji Krymu, w wyniku której część muzułmank wyemigrowała na kontynentalną część kraju, by móc kontynuować dotychczasową działalność społeczno-kulturalną i polityczną. Ponieważ większość przedstawicieli społeczności wyraziła pokojowy sprzeciw wobec zajęcia Krymu, część aktywistów i aktywistek została poddana represjom politycznym⁵⁶. Jedną z prześladowanych grup stali się członkowie Hizb ut-Tahrir, islamistycznej organizacji, uznawanej w Rosji za terrorystyczną. W marcu 2022 roku liczba aresztowanych mężczyzn na terytorium Krymu i miasta Sewastopol wyniosła 94 osoby. Wielu z nich skazano na długie kary więzienia (często od 15 do 20 lat)⁵⁷, dlatego odbywające się w ekspresowym tempie, najczęściej zamknięte dla publiczności, procesy gromadziły pod budynkami sądów tłumy ludzi, solidaryzujących się ze współwyznawcami, a w meczetach – wyznawców modlących się o ich uwolnienie⁵⁸. Na rozprawach mężczyzn często broniły krymskotatarskie adwokatki, jak Lila

⁵³ Zob. stronę internetową agencji, <https://qirim.news>.

⁵⁴ *Umma* – społeczność muzułmańska w znaczeniu religijnym.

⁵⁵ G. Juksel, *Każdą krymską tatarką, kotorą nie słomilas*, – *gieroinia (interwju)*, „Agientstwo Krymskije Nowosti”, 7.08.2018, <https://old.qha.com.ua/ru/intervyu/gayana-yuksel-kajdaya-krimskaya-tataraka-kotoraya-ne-slomilas-geroinya/188663> [dostęp: 31.12.2021].

⁵⁶ *Krym: szist' rokiw aneksiji (interwju)*, Heinrich Böll Stiftung Ukrainy, 2.04.2020, <https://ua.boell.org/uk/2020/04/02/crimea-six-years-annexation> [dostęp: 31.12.2021]. Por. O. Voytyuk, *op. cit.*, s. 341.

⁵⁷ Zob. *U rosiji trjoch fihurantiw „sprawy Hizb ut-Tahrir” zasudyły do 13 ta 19 rokiw uvjaznennia*, Ukrinform, 8.07.2022, <https://www.ukrinform.ua/rubric-crimea/3524719-u-rosii-troh-figurantiv-spravi-hizb-uttahrir-zasudili-do-13-ta-19-rokiv-uvjaznenna.html> [dostęp: 15.07.2022].

⁵⁸ *Mabiuslerge dua*, „Qırım” 2021, nr 40 (2174).

Gemedży czy Emine Awamilewa, która później sama doświadczyła represji ze strony rosyjskich władz okupacyjnych⁵⁹.

Kobiety muzułmanki biorą udział w walce o Krym, prowadząc działalność polityczną. Najbardziej znane wśród Tatarów krymskich są dwie wysoko postawione urzędniczki ukraińskie o tatarsko-muzułmańskim pochodzeniu: Emine Dżeppar⁶⁰, która pełni funkcję pierwszej wiceminister spraw zagranicznych Ukrainy, oraz szefowa biura prezydenta tego kraju na Krymie, tymczasowo rezydująca w Kijowie, doświadczona aktywistka i obrończyni praw człowieka, Tamiła Taszewa. Kobiety te, choć niewątpliwie wpływowe, nie są jedynymi Tatarokami krymskimi w ukraińskiej polityce. Po zmasowanej inwazji Rosji na Ukrainę w dniu 24 lutego 2022 roku pozostały na swoich posterunkach, zyskując odwagą i zademonstrowanym przykładem jeszcze większe uznanie zarówno przedstawicieli wspólnoty krymskotatarskiej, jak i wielu członków społeczeństwa ukraińskiego.

Podsumowanie

Jak wynika z przedstawionego wyżej omówienia, w życiu publicznym analizowanej społeczności nie występuje stereotypowy podział ról na męskie i kobiece. Podział ten zachowuje się natomiast w sferze stosunków prywatnych, gdzie kobiety tradycyjnie postrzegane są zarówno przez mężczyzn, jak i same siebie jako dbające o dom i rodzinę, podczas gdy do najważniejszych obowiązków męża, zgodnie z religią, należy zapewnienie bezpieczeństwa materialnego najbliższych. Taki stereotypowy układ wzajemnych relacji i percepcji ról w obrębie społeczności nie odróżnia jednak w sposób znaczący Tatarów krymskich od przedstawicieli wielu innych narodów Europy i świata niezależnie od wyznawanej religii.

Początków tradycji kobiecego aktywizmu i emancypacji w życiu publicznym Tatarów krymskich, etnicznej grupy turkijskiej wyznającej islam, należy szukać już w czasach Chanatu Krymskiego, kiedy to żony, siostry i matki rodziny królewskiej uczestniczyły w *diwanach*, czyli posiedzeniach z udziałem rodów panujących i władcy; w tym celu przeznaczano dla nich specjalnie wydzielone miejsca na sali obrad. Dżanike Chanum, córka chana Tochtamysza (zm. 1406), przez długi czas z powodzeniem sprawowała faktyczną władzę polityczną na dworze chańskim. Z kolei na przełomie XIX i XX wieku działalność edukacyjno-wydawnicza rodziny Gasprzeńskich dała impuls narodzinom tradycji krymskotatarskiego feminizmu, gdy córka wybitnego intelektualisty i redaktora naczelnego gazety „Terciman”, Szefika, poprowadziła pierwsze w Rosji kobiece czasopismo, wydawane w języku tureckim.

Brak wpływu tradycji religijnej na status kobiety-muzułmanki w życiu publicznym Tatarów krymskich jest zatem rezultatem historycznych losów tej społeczności, poczynając od końca XIX wieku, czyli od okresu kojarzonego w historiografii

⁵⁹ *Kryms'kotatars'ka adwokatkka Awamilewa wyszła na woliu*, „Black Sea News”, 2.06.2022, <https://www.blackseanews.net/read/190120> [dostęp: 31.12.2022].

⁶⁰ Zob. biogram Emine Dżeppar na stronie internetowej MSZ Ukrainy: <https://mfa.gov.ua/persons/emine-dzharova> [dostęp: 12.09.2022].

narodu z procesem odrodzenia kulturowego. Należy podkreślić, że wprawdzie Rewolucja Październikowa z 1917 roku zaktywizowała ruchy emancypacyjne w środowisku krymskich muzułmanek, lecz to idee ‘dżadidyżmu’ – muzułmańskiego ruchu oświeceniowego w Imperium rządzonego przez carycę Katarzynę II i jej następców, którego prekursorem był wspomniany Ismail Gasprinski, stworzyły trwałe podstawy ich rozwoju⁶¹. Charakter aktywizmu Tatarów krymskich na początku XX wieku miał wyraźnie nacjonalistyczne zabarwienie, które wpisywało się w cele i dążenia ruchu niepodległościowego z lat 1917–1918, mającego zresztą wyraźnie świecki charakter. Istotny wpływ na aktywizację i emancypację kobiet miały także wydarzenia połowy XX wieku, a w szczególności następstwa II wojny światowej i deportacji stalinowskiej. Wymusiły one aktywne włączanie się kobiet w ruch społeczno-polityczny w latach 70. i 80. XX wieku, bez którego osiągnięcie celu repatriacji byłoby znacznie trudniejsze.

Kobiety zajmują zatem ważne miejsce we współczesnym ruchu społeczno-kulturowym i politycznym Tatarów krymskich. Rośnie świadomość ich własnej roli, dlatego odważnie zabiegają także o lepszy status w ramach wciąż relatywnie patriarchalnej wspólnoty z przywódczą rolą mężczyzny (męża, brata, ojca) w wielu sferach życia. Dzięki aktywnej roli w życiu publicznym, muzułmanki cieszą się w społeczeństwie krymskotatarskim rosnącym autorytetem, obalając wiele popularnych stereotypów na temat miejsca kobiety w świecie islamu.

Bibliografia

- Adżyalijew A., *Turwhan toprahymyzda ana tilimiz*, „Lenin Bayrahy”, 31.05.1991, nr 63.
- Berkirowa G., *Krymskije tatory 1941–1991 (opyt političeskoj istoriji)*, t. 1, Simferopol 2008.
- Bekirowa G. et al., *Istorija Krymu ta kryms'kotatars'koho narodu. Nawczalnyj posibnyk*, Kyjiw 2020.
- Budżurowa L., *Kogda my wierniomsia!* („Kiedy wrócimy do domu!”), YouTube, 11.06.2014, <https://www.youtube.com/watch?v=IhHGJlt7fsw> [dostęp: 14.07.2022].
- Chazbijewicz S., *Awdet, czyli powrót. Walka polityczna Tatarów krymskich o zachowanie tożsamości narodowej i niepodległość państwa po II wojnie światowej*, Olsztyn 2001.
- Denislamowa E., *Dokumentalnyje istoczniki po istorii integracii krymsko-tatarskich ženszczyn w obszczestwiennno-politiceskuj i kulturno-proswietitielskuj žyzn' Kryma 1920–1930-ch gg. (po materialam Gosudarstwiennogo archiwa Respubliki Krym)*, „Istoriczeskij žurnal: Naucznyje issledowanija” 2019, nr 4, https://nbpublish.com/library_read_article.php?id=29619 [dostęp: 12.07.2022].
- Deportacija krymskich tatar. Kak eto bylo*, Simferopol 2008.
- Dietskij žurnal „Armančyk” na grani zakrytija*, „Avdet”, 19.01.2019, <https://avdet.org/2019/01/19/detskij-zhurnal-armanchyk-na-grani-zakrytiya> [dostęp: 14.07.2022].
- Gafarov S., *Ismail Bej Gasprinskij. Ajaty we faalijety*, Simferopol 2017.

⁶¹ Por. E. Denislamowa, *Dokumentalnyje istoczniki po istorii integracii krymsko-tatarskich ženszczyn w obszczestwiennno-politiceskuj i kulturno-proswietitielskuj žyzn' Kryma 1920–1930-ch gg. (po materialam Gosudarstwiennogo archiwa Respubliki Krym)*, „Istoriczeskij žurnal: Naucznyje issledowanija” 2019, nr 4, https://nbpublish.com/library_read_article.php?id=29619 [dostęp: 12.07.2022].

- Gafarowa R., *Religioznost' i politicznost' krymskich tatar w usłowijach nienasilstwiennoj bor'by za graždanskoje samosochranienije* (onlajn lekcija), Institute of Knowledge Integration, 18.05.2022, <https://ikiacademy.org/webinarpost/87> [dostęp: 18.05.2022]; YouTube, <https://www.youtube.com/watch?v=aCCi4CJR0OQ> [dostęp: 18.05.2022].
- Gasprinskij (Gasprały) I., *Iz nasliedija*, Simfereopol 1991.
- Gubernskij B., *Prawozaszczitnica – krymskim tataram. „Dobiejties wosstanowlieniija gosudarstwiennosti!”*, „Krym.Realii”, 18.02.2018, <https://ru.krymr.com/a/28316277.html> [dostęp: 12.07.2022].
- Gubernskij B., *Rasstriel 17 aprielia 1938 goda*, „Krym.Realii”, 20.04.2015, <https://ru.krymr.com/a/26967214.html> [dostęp: 20.06.2022].
- Iłjasowa B., *Jyldyz”ymyzyň parlamentan, szu džumleden, tildir*, „Qırım” 2021, nr 43 (2174), s. 4.
- Irwanec A., Kohut, A., *Kryms'kotatars'kyj nacionalnyj ruch u 1917–1920 rr. za archiwamy komunistycznych speclužb*, Kyjiw 2019.
- Juksel G., *Každaja krymskaja tatarka, kotoraja nie słomilas'*, – *gieroinia (interwju)*, Agientstwo Krymskije Nowosti, 7.08.2018, <https://old.qha.com.ua/ru/intervyu/gayana-yuksel-kajdaya-krimskaya-tatarka-kotoraya-ne-slomilas-geroinya/188663> [dostęp: 31.12.2021].
- Kandym J., *1917 Kurultaj. O nasył olhan edi (oczerk)*, „Jyldyz” 2017, nr 6 (240), s. 8–29.
- Kandym J., *Ne zaroste trawoju pole boju*, Icznia 2017.
- Kosenko J., *„Alem-i niswan” – pierwyj ženskiy tiurko-musulmanskiy žurnal w mirie*, Islam.plus, 25.12.2013, <https://islam.plus/ru/civilizaciya/history/alem-i-nisvan-pervyi-zenskii-turko-musulmanskiy-zurnal-v-mire> [dostęp: 13.06.2022].
- Krym: szist' rokiw aneksiji (interwju)*, Heinrich Böll Stiftung Ukrainajna, 2.04.2020, <https://ua.boell.org/uk/2020/04/02/crimea-six-years-annexation> [dostęp: 23.12.2022].
- Kryms'kotatars'ka adwokatkaw Awamilewa wyyszła na woliu*, „Black Sea News”, 2.06.2022, <https://www.blackseanews.net/read/190120> [dostęp: 31.12.2022].
- Kto takaja Wedżyje Kaszka, kotoraja pogibła w Krymu?*, BBC News Ukrainajna, 23.11.2017, <https://www.bbc.com/ukrainian/features-russian-42103579> [dostęp: 11.07.2022].
- Kurtnezyr Z., *Kyrymtatar edipleri. Omiur we jaratydżytyklary akkynda kyska malumatlar*, Akmesdżyt 2017.
- Mabiuslerge dua*, „Qırım” 2021, nr 43 (2174), s. 1.
- Malynowska N., *Równie prawa krymskich Tatarok*, „Przegląd Tatarski” 2020, nr 1 (45), s. 26–29.
- Malynowska N., *Urywky z istoriji kryms'kich ta tarok u naciotworczych procesach Krymu 1905–1917 rokiw: gendernyj analiz komemoracij w Ukraini*, [w:] *VI Wseukrain'ska naukowo-praktyczna konferencija „Polityka pamjati w teoretycznomu ta praktycznomu wymirach”*, Riwne 4–5 trawnia 2019, <https://eprints.oa.edu.ua/7699> [dostęp: 11.07.2022].
- Mayis 18 qadin taqdirinde („18 maja we wspomnieniach kobiet”)*, „Nenkecan” 2019, nr 24.
- Muratowa E., *Diskurs „tradicionnogo islama” w postsowieckom Krymu*, [w:] *Islam, imejuszczyj mirnuju i dobruju susznost'. Diskurs o tradicionnom islamie w sriedie tiurok-musulman jewropejskoj czastii Rossii i Kryma*, R. Bekkin (red.), s.l. 2021, s. 241–273.
- Muratowa E., Diulberowa L., Apselamowa A., *Krymskije tatory w usłowijach transformacii politiesczeskogo prostranstwa. Cennosti. Problemy. Pierspektiwy*, Simfereopol 2020.
- Pro widznaczennia derżawnymy nahorodamy Ukrainy z nahody Dnia žurnalista. Ukaz Prezydenta Ukrainy wid 5.06.2015*, 2015, nr 313, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/313/2015> [dostęp: 14.07.2022].
- Seydamet C.K., *Bazi Hatiralar (Dzienniki)*, „Emel”, Istanbul 1993.
- Siemiena N., *„U mikrofonta Ajsze Seitmuratowa”. Odna gława iz istorii Radio Swoboda*, „Krym.Realii”, 11.07.2021, <https://ru.krymr.com/a/ayshe-seitmuratova-radio-svoboda-istoriya-krymskih-tatar/31352842.html> [dostęp: 12.07.2022].
- Stopczyński A., *Džadidyzm i reforma szkolnictwa muzulmańskiego w Rosji na przelomie XIX i XX wieku*, „Studia Orientalne” 2020, nr 2 (18), s. 138–154, <https://doi.org/10.15804/so2020210> [dostęp: 23.02.2022].

- The Tatars of Crimea. Return to the Homeland*, Allworth E.A. (red.), Durham–London 2008.
- Trapiezowa A., *U Krymu zalyshylisia tilky „szkoły dla kryms’kich tatar” – Umierow*, Qırım.News, 1.09.2021, <https://qirim.news/novosti-uk/u-krymu-zalyshylisia-tilky-shkoly-dlya-krymskyh-tatar-umerov> [dostęp: 12.09.2022].
- U rosiji trjoch fihurantiv “sprawy Hizb ut-Tahrir” zasudyły do 13 ta 19 rokiw uwjaznennia*, Ukrinform, 8.07.2022, <https://www.ukrinform.ua/rubric-crimea/3524719-u-rosii-troh-figurantiv-spravi-hizb-uttahrir-zasudili-do-13-ta-19-rokiv-uvaznenna.html> [dostęp: 15.07.2022].
- Voytyuk O., *Tatarzy Krymscy. Sytuacja narodu w warunkach zmieniających się państwowości*, Białystok 2018.
- Yekelchik S., *Ukraine: Birth of a Modern Nation*, Oxford 2007.